

STŘEDOVĚKÁ LATINA JAKO JAZYKOVÝ FENOMÉN

Středolatinšká filologie se jako obor etablovala poměrně pozdě. Již na počátku 19. století se začala jako samostatná disciplína pěstovat germanistika, potom také romanistika, anglistika. Národní jazyky byly v tomto ohledu vpředu. Středolatinšká filologie je ústřední disciplínou, z níž vychází veškeré zkoumání duchovního života středověké Evropy. Je to pomocná věda pro historii, filologie národních jazyků (romanistiku, germanistiku, anglistiku), dějiny vědy a hudby, teologii, filozofii a dalších oborů, které se středověkem zabývají.

Novověk se nejprve v rámci středověkého písemnictví začal zabývat diplomatickými památkami. Diplomatika vznikla z potřeby rozlišování listin pravých a nepravých.

Vulgární latina

V pozdní latině lze odlišit dvě hlavní formy jazyka, a to psanou latinu, doloženou četnými památkami, a vulgární latinu, tj. vrstvu mluveného jazyka, kterou lze chápat v širším slova smyslu jako hovorovou latinu širokých vrstev, která se odlišovala od jazyka vzdělanců, kteréhokoli období římské říše.

V užším slova smyslu se toto označení používá pro mluvený jazyk pozdní antiky.

Doklady vulgární latiny:

1. Literární:
  - Plautus (např. *fabulari* jako synonymum pro *dicere*, *fabulari* ovšem bylo v mluveném jazyce tak silně zakořeněno, že zůstalo i v románských jazycích: *falar* – port., *hablar* – špan.); Cicero – listy; Horatius – *Sermones*; Petronius – *Cena Trimalchionis*; Apuleius – *Zlatý osel*;
  - tzv. odborná literatura, která si nekladla za cíl vysokou stylistickou úroveň, ale měla čistě praktický účel (zoologie, architektura, zemědělství)
2. Neliterární prameny, především soukromé povahy:
  - nápisy, např. z Pompejí, které dokládají každodenní život (dokládají úpadek pádového systému, ablativ je nahrazován akuzativem a naopak); náhrobní kameny obyčejných lidí; tabulae defixionum – tabulky se zaklínacími formulkami, které přály neoblíbeným lidem neštěstí; písařské chyby na mincích (*Fedes militum*, *Concordia exerciti*)
  - soukromé dopisy obyčejných osob, např. máme dopis vojáka (Claudius Terentianus) z r. 115 jeho otci (na papyru), pocházel ze severní Itálie nebo Galie a dopis napsal v Alexandrii. Máme také dopis jeho otce adresovaný veliteli tohoto vojáka. Zde např. často odpadá koncové -m u akuz.
3. Výroky gramatiků, vybízející ke správnému užívání jazyka při psaní (tzv. *antibarbari*):

- seznam v *Appendix Probi* (2., 3. stol. či přelom 3. a 4. stol.), připojováno k dílu Valeria Proba *Instituta artium* (1. stol.): *masculus non masclus, aquaeductus non aquiductus, pauper mulier non paupera mulier, auris non oricla, tabula non tabla, februarius non febrarius*
  - glosy z kláštera Reichenau z přelomu 8. a 9. stol. uvádějí vysvětlení ke sloům z klasické latiny, která v této době byla nesrozumitelná a nahrazují je běžnějším latinským výrazem: *pulcra = bella* (fr. *belle*, it. *bella*, *caseum = formaticum* (fr. *fromage*, it. *formaggio*), *semel = una vice* (*une fois*, špan. *una vez*)
4. Románské jazyky: shody z veškerých románských jazyků poukazující na společný základ ve vulgární latině (*ausare, captiare, misculare, cominitiare, coraticum* aj.)

Vliv vulgární latiny na latinu středověkou se projevil v několika oblastech:

1. Slovní zásoba

klas. slovo	synonymum ve vulg. lat.	význam v době klas.
<i>edere</i> →	<i>manducare</i> <i>gustare</i> <i>comedere</i>	= <i>žvýkat, jíst</i> (zde snaha vyvarovat se záměně s tvary slovesa <i>esse</i>)
<i>discere</i> →	<i>apprendere</i>	= z <i>apprehendere</i> , <i>chopit se</i>
<i>ferre</i> →	<i>portare</i>	
<i>ire</i> →	<i>vadere</i>	= <i>kráčet, ubírat se</i> (odpovídá snaze vyhýbat se jednoslabičným slovům)
<i>caput</i> →	<i>testa</i>	= <i>nádoba, džbán</i>
<i>os</i> →	<i>bucca</i>	= <i>huba, nafouklá tvář, žvanec, sousto</i>
<i>equus</i> →	<i>caballus</i>	= <i>kůň (obrovský, statný)</i>
<i>urbs</i> →	<i>civitas</i>	= <i>obec (město až v poklas. lat. !)</i>
<i>ignis</i> →	<i>focus</i>	= <i>krb, pec</i>
<i>domus</i> →	<i>casa, mansio</i>	= <i>chýše, barák, bouda</i>
<i>magnus</i> →	<i>grandis</i>	dává se přednost slovu silnějšímu, jasnějšímu, <i>grandis</i> je tělesně velký, <i>magnus</i> není tolik konkrétní
<i>omnes</i> →	<i>toti</i>	

- užívání deminutiv: animula, auricula, geniculum (od genus - koleno), agnellus
- iterativní slovesa: cantare, dictare, adiutare
- kumulování předpon: transvorare, adimplere, adinvenire, perexire (Egerie), perinvisus
- pleonazmy: ante praeparatus, magis deterior, plus magis, minimissime

2. Hláskosloví

- samohlásky:

změny jsou způsobeny především změnami v přízvuku (mění se jeho poloha), nepřízvučné slabiky byly náchylnější ke změnám než přízvučné (zvláště v postavení za slabikou přízvučnou, kde samohláska mnohdy mizí – např. synkopa ve slově oculus → oclus, frigidus ve vulg. latině se vyslovovalo s krátkým i, došlo k synkopě na frigidus, dnes potom v ital. freddo), v nepřízvučných dochází ke kvalitativním i kvantitativním změnám samohlásek od 3. st., pokud byl na krátké slabice přízvuk, začala se vyslovovat dlouze

- ve skupinách samohlásek –ie-, -eo-, -io- se začal přesouvat přízvuk na druhou souhlásku (parietem → pariete, alveolus → alveolus, koryto, vana)
- u sloves a často i u adj. se přesouvá přízvuk z předpony na kmen (recipit → recipit, retinet → retinet) – zde se začíná vyslovovat kmenová samohláska dlouze
- slovesa, která mají v inf. více než tři slabiky, si zachovávají zpravidla přízvuk stejný jako v klas. latině: colloco, replico, auguro; některá slovesa mají dvě možnosti: implico i implico, separo i separo
- e, i, o, u – mění se jejich otevřenost či zavřenost – otevřené i a u se vyslovovaly jako e a o (i-e a u-o se příliš nerozlišovalo v koncových slabikách, protože odpadá –m v akuz. sg. splývá potom akuz. a abl. bonu - bono), proto v ital. lignum → legno, capillus → capello, nux, -cem → noce, turris, -rrem → torre
- ea a eu se vyslovuje jako ia a iu, zavřené e se obecně zaměňuje s i
- ae se vyslovuje jako otevřené e, oe jako zavřené e
- au se redukuje na o, paucum (v ital. poco), ze ztaženého tvaru cantaut (viz níže) je potom v ital. cantò
- souhlásky:
- h zcela mizí, tedy i aspirace ve skupinách ph, th, ch
- mění se znělost: b se mění ve v, g v k apod.
- na konci slov mizí souhlásky (již zmíněné m mizí jako první, již v nápisech ze 3. st. př. n. l. chybí, n odpadá až ve 3. – 5. st. nomen → nome), ale v jednoslabičných slovech k odpadu nedochází; důsledně mizí t (doloženo již v pompejských nápisech): caput → capo

- u slov s dlouhou samohláskou se začíná vyslovat následující souhláska dvojité, dlouhá samohláska krátce (litus → littus)
- pt, ct se asimiluje na tt
- disimilace u r a l: meretrix → meletrix
- metateze koncových hlásek: semper → sempre, quattuor → quattro

3. Morfologie

- substantiva:

- mění rod (vinum → vinus), neutra mizí, přechází jak k mask., tak k fem.
- mění deklinaci – 4. a 5. přechází k 1., 2. a 3.
- analogicky vznikají nové tvary: protože sanguinis a glutinis jsou podobné genitivu, vzniká podle nom. sanguis i nom. glutis (pův. gluten - klíč), toto subst. se ale potom celé skloňuje jako civis, podle fraudis a jejího nom. fraus vytvořen ale také tvar glus
- splývání padů, rozlišují se předložkami, v Galii a Hispanii to dospělo tak daleko, že zůstal jen akuz. sg. a akuz. pl.
- místo koncovky –is u 2. dekl. se prosazuje –ibus
- při tvoření nových subst. se užívají často konc. –tio, -tas, -tor, -torium, -ura

- adjektiva:

- 3. dekl. přechází a k adj. 1. a 2. dekl. (acer, acra, acrum), naopak je to méně časté
- opisné stupňování s magis, plus (to je nejčastější), maxime, případně pleonazmy, užívání jednotlivých stupňů je promiskuitní
- produktivní přípony ve slobotvorbě: -aster, -anus, -ivus

- zájmena:

- významem splývají
- gen. a dat. sg. podle 1. a 2. dekl. (např. isti, isto, istae)
- konfuze v užívání zvrátných zájmen, suus se užívá ve 3. os. sg. i v nezvratné funkci, v pl. se užívá illorum
- qui se užívá jak pro quis, tak pro quae
- časté používání osobních zájmen (is je ale potlačeno zájmeny ille, ipse, iste), z ille se stal také člen určitý, z unus neurčitý
- místo hic se více užívá iste
- totus místo omnis
- spojují se: iste ipse, hic ipse apod.

- číslovky:

- tvar duo má koncovky podle 2. dekl.: *dui pro mask., dua pro neutr.*
  - slovesa:
    - přechod k jiné konjugaci (*florere → florire*), nejpočetněji je zastoupena 1. a 4. konj., ty se uplatňují také při slovo tvorbě
    - v perf. je nejčastější koncovka – *ui*, dochází zde ke stahování tvarů: *cantasti, cantaut* (místo *cantavit*)
    - tvary *posse, velle, esse* se mění analogicky podle běžných sloves na potere (z toho vytvořeny tvary *potebam, poteo, potebo*), *volere, essere*; v románských jazycích se tedy uplatnily tyto tvary, nikoli klasické (*potere v ital., poder špan., a putea rum.*)
    - *futurum* se vyjadřuje často pomocí *habeo a inf.*, protože staré tvary se kvůli změně výslovnosti *b → v* zaměňovaly s perf., kvůli změně *e → i* s prez.; jiná forma futura je *laudaturi sumus*
    - již zmíněná záliba v iterativních slovesech
    - tranzitivní slovesa se užívají jako nepřechodná či reflexivní (*movere – hýbat se*)
    - celkově se dává přednost tvarům složeným před jednoduchými: např. v perf. a plusq. pas. se sloveso *esse* stává nositelem děje a mění se jeho čas (užívá se *fuit, erat, fuerat, fuisset*), *participium* se chápe spíše jako adj.
    - *mizi supinum*, nahrazuje ho inf.
    - místo part. prez. akt. se užívá abl. *gerundia* (*scribendo*), které nemění tvar
    - při tvoření nových slov se užívá hodně typ na –*esco, -isco a -ito*
    - přestávají se užívat *deponentia*, ke slovesům se přidává zvr. zájmeno
    - rekonponují se: místo *reddidit* je *reddedit* (přízvuk je na kměni), místo *requirit* je *requaerit*
  - adverbia:
    - užívají se ve spojení s předložkami: *de foris, in ante, ad satis apod.*
  - předložky:
    - užívají se oproti klas. lat. v nesprávném významu a spojují se s nesprávnými pády: gen. je nahrazen předložkovým pádem s *ex, de, ab*, dativ nahrazuje akuz. s předl. *ad*, místo prostého abl. se užívá abl. s *ab, de, ex, cum*
  - spojky:
    - mění svůj význam: *autem – neboť, nam – i když, seu, vel, sed – a, quod – nejčastější spojka ve větě vedlejší s celou řadou významů, věta s quod, quia, quoniam nahrazuje vazbu ak. s inf.*
    - *si* se užívá místo částic v tázacích větách
    - celkově je *parataxe* oblíbenější než *hypotaxe*
    - promiskuitně se užívá *ind. a konj. ve vedl. větách*

Křesťanská latina

Vychází z bible a ostatních pozdně antických křesťanských textů. Nelze ji ovšem chápat jako samostatný jazyk či podjazyk. Liší se především ve slovní zásobě, což je celkem pochopitelné a běžné v každém jazyce. V morfologii a syntaxi vykazuje sice jisté odlišnosti, ale nic, co by se nedalo najít také v pozdní latině či hovorové latině té doby. Rozlišuje se pojem křesťanská latina a církevní latina. Latina křesťanská je hovorová latina používaná křesťany, latina církevní je především latinou liturgie a oficiálních církevních dokumentů. Badatelé ale tyto termíny definují různě, především definice církevní latiny se zdá dost úzká. Navíc vzniká problém, jakou latinou tedy psali křesťanští spisovatelé? Nebyl to jazyk liturgický, ani hovorový. Tento problém zatím zůstává nedořešen. V každém případě ale nelze křesťanskou ani církevní latinu považovat za zvláštní jazyky (jako to činí tzv. nijmegenská škola, tj. Josef Schrijnen), oba vznikly v návaznosti na určitý předchozí vývoj, nevznikly jako zcela nové jazyky.

Křesťanství obohatilo významnou měrou slovní zásobu latiny a ovlivnilo syntax. Zásadní vliv na obojí měla bible. Překlady některých částí bible do latiny vznikaly od 2. stol., nejpozději od pol. 3. stol. existoval již překlad celé bible, složený z různých překladů kratších úseků. Nestarší verze se označují souhrnným názvem *Vetus Latina*, patří sem především částečně dochované *Versio Itala* a *Versio Africa* či *Africa* (podle místa vzniku překladů), existovaly i jiné verze, ale ty se nedochovaly ani v citátech (předpokládá se ještě minimálně jeden překlad v jižní Galii). Podnět k Jeronýmovu překladu (přelom 4. a 5. stol.) dal papež Damas – tzv. *Vulgáta* měla na základě původního hebrejského a řeckého textu přinést adekvátnější překlad, odstranit stylistické neobratnosti a vulgarizmy. Typický pro tuto verzi je vliv řecké syntaxe: místo hypotaxe se dává přednost parataxi, konjunktivy se neužívají podle klasických norem, mizí infinitivní vazby, které jsou nahrazovány větami s *quod*). Předpokládá se, že pro Nový Zákon zrevidoval Jeroným všechny knihy. Při překladu Starého Zákona nechtěl využít Septuaginty (tento překlad do řečtiny vznikl ve 2. stol. př. K.) a obrátil se tedy k textu hebrejskému. Označení *Vulgáta* pochází ze 13. stol.

Jeronýmův překlad NZ byl obecně přijat, ale SZ měl mnoho odpůrců, protože se odchyloval od Septuaginty, jejíž text církev považovala za kanonický. Od začátku 5. stol. tedy existovala *Vulgáta*, ale i nadále se používala *Vetus Latina*, která se udržela po celé první tisíciletí. Od 7. a 8. stol. ale *Vulgáta* nabývala na převaze, hodně k její popularitě přispělo, že ji užíval Cassiodorus a Řehoř Veliký. Brzy začaly vznikat různé revize a recenze celého textu (např. Alkuinova či Theodulfova). Na tridentském koncilu 1545–1563 byl přijat názor, že *Vulgáta* je autentický text a že bude vydána znovu v co nejlepším znění. Na konci 16. stol. na ní pracovala zvláštní komise – tato bible se potom podle papeže Sixta V. nazývá *Sixtina*. V roce 1592 došlo k nové revizi za Klimenta VIII. – tato verze *Sixtoclementina* byla ještě několikrát upravovaná, ale v podstatě se podle tohoto textu vydávala bible až do 20. stol., benediktýni vydali v roce 1926 první svazek nově upraveného textu. V r. 1979 byla vydána tzv. *Neovulgata*.

Díky tomu, že byla vulgární latina složkou významných křesťanských textů (Bible a textů liturgických) stala se také složkou latiny středověké. Řada jevů vulgární latiny, která se v křesťanské literatuře objevuje, je potom mylně chápána jako znak křesťanské latiny (např. věty s *quod* místo vazby s inf. či užívání deminutiv), přestože je to jev, který se objevuje i v jazyce ostatních skupin obyvatelstva, nejen u křesťanů. Některé jevy vulgární latiny se ovšem výrazněji prosadily právě díky křesťanství – typickým příkladem je budoucí čas vyjádřený pomocí *habeo* a inf. – *habere* se v křesťanské latině užívalo jako modální sloveso ve významu muset, mít (povinnost), což přispělo k jeho užití ve futuru.

Ke změnám ve slovní zásobě:

- a) starší latinská slova dostávají nový význam: *hostis* – ďábel, *macula* – hřích, *convertere* – obrátit na křesťanství, *oeconomia* – pův. harmonické vzdělání, poté božská prozřetelnost, *praevaricator* – pův. podvodník, poté hříšník, *barbarus* – pohan, pohanský, *abluere* – pův. smýt, poté křít, *paganus* – původně venkovan, v novém významu pohan se začalo užívat proto, že obyvatelé měst byli pokřesťanštěni dříve, na venkově se pohanský kult uplatňoval mnohem déle
- b) vznikají nová slova (produktivní suffixy uvedeny minule): *annuntiatio* – zvěstování, *carnalis* – tělesný, fyzický
- c) přejímky z jiných jazyků, které se sem dostaly vlivem překládaných textů:
  - z aramejštiny: *abbas*, *abbatissa*, *Pascha*
  - z hebrejštiny: vlastní jména zůstávají v původní hebrejské podobě (odtud např. jména Marie, Šimon, Michael), *amen*
  - z řečtiny: *mysterium* – v lat. již dříve jako tajemství, poté symbol, svátost, hostie, mše, *idololatria* – modlářství, řecké výrazy se prosazují na úkor slov latinských: *templum* nahrazeno slovem *ecclesia*, *sacerdos* slovem *presbyter*; přejímaná řecká slova se přitom neužívala ve svém křesťanském významu, ale i ve významech jiných, např. *paradisus* se užívalo v latině i pro *hortus*; v průběhu vývoje křesťanské latiny se snaha nahrazovat dřívější pohanské výrazy zeslabuje (např. výraz *oratio* se nahrazuje starším *preces*)

Další učebnice a úvody:

Dag Norberg, *Manuel pratique du latin médiéval*. Paris 1968 (1980).

Karl Strecker, *Einführung in das Mittellatein*. Berlin 1928.

Keith Sidwell, *Reading Medieval Latin*. Cambridge 1995.

Medieval Latin: An Introduction and Bibliographical Guide. Ed. F. A. C. Mantello – A. C. Rigg. Washington 1996.

The Oxford Handbook of Medieval Latin Literature. Ed. R. J. Hexter – D. Townsend. Oxford 2012.

Jana Nechutová, *Středověká latina*. Praha: KLP – Koniasch Latin Press, 2002.

Středolatinské slovníky

Jsou vždy časově a teritoriálně vymezeny, středověká latina je jazyk, kterým se mluvilo na velkém území po dobu mnoha století, není možné ji postihnout v jednom slovníku. Existuje jich tedy velké množství. Často bývají diferenční k nějakému slovníku klasické latiny. Bývají také výkladové.

glosáře

středověké: *Liber glossarum*; Papias, *Elementarium doctrinae rudimentum*; Hugutio de Pisa, *Liber derivationum*; Iohannes Balbus, *Catholicon*; Klaret – Bartoloměj z Chlumce

Carolus du Fresne **Du Cange**:

Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis (1678)

Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis (1688)

ALMA: *Archivum Latinitatis Medii Aevi* (Bulletin Du Cange)

Novum glossarium mediae Latinitatis ab anno DCCC usque ad annum MVV, H. Pirenne

Thesaurus Linguae Latinae

Oxford Latin Dictionary

A. Forcellini – V. de Vit, *Totius Latinitatis lexicon* (Prati 1858–1875)

A. Blaise, *Lexicon Latinitatis medii aevi* (CCCM 1976)

J. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis lexicon minus* (Leiden 1976)

K. E. Georges, *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch I–II* (Basel 1959)

***Latinitatis medii aevi Bohemorum* – Slovník středověké latiny v českých zemích (Lexicon Bohemorum)**

zaznamenává a vykládá slovní zásobu středověké latiny užívané v českých zemích do r. 1500, latinská a česká hesla

excerpce pramenů literárních, diplomatických, včetně pramenů rukopisných
diferenční k 8. vydání Georgesova latinsko-německého slovníku (Basel 1913⁸)
průběžně vzniká elektronická verze, dostupná z: <http://lb.ics.cas.cz/>
v současnosti je slovník integrován do databáze *Database of Latin Dictionaries* nakladatelství Brepols
databáze *Brepolis* přístupná na serveru *Litterae ante portas*: <https://classics.phil.muni.cz/knihovny-a-databaze-uks/litterae-ante-portas>

FORMÁLNÍ ZNAKY STŘEDOLATINSKÉ POEZIE A PRÓZY

Žánr je rozdělení konkrétních forem umění podle kritérií relevantních dané formě (např. filmový žánr, hudební žánr nebo literární žánr). Ve všech odvětvích umění jsou však žánry neurčité kategorie bez pevných hranic a jsou určeny především zažitými konvencemi. Mnoho děl pak jde napříč několika žánry a používá a kombinuje tyto konvence.

Proti literaturám moderním je žánrový systém středověkých literatur obtížné postihnout, žánry vymezit a jednotlivé výtvořky k nim přiřadit. Do literárního života středověku (ostatně stejně je tomu i v antice a ještě v raném novověku) patří i literatura (spíše) odborná. Spíše než žánrem můžeme charakterizovat ten který literární výtvořky jeho funkcí; u jednoho a téhož výtvořky se však většinou uplatňuje funkcí více (synkretismus funkcí), středověké výtvořky charakterizujeme jako polyfunkční. S tím souvisí nemožnost přesněji zařadit jednotlivé autory, většina tvoří jak prózu, tak poezii, jak hagiografii, tak historiografii apod.

Podvojný charakter – národní a evropské literatury

Ve středolatinšské filologii se mluví o „žánrové mapě“ literatury.

Próza

Do středověké prózy patří jak beletrie, tak i odborná literatura a diplomatický materiál, zkrátka veškerá prozaická produkce středověku. Středověk nedělal v tomto směru rozdíly, proto i autoři odborné literatury mohli mít určité umělecké ambice. Formální znaky prózy se objevují především v literatuře určené pro zábavu, jinde jsou méně obvyklé.

1. užívají se různé stylistické ozdoby (figury a tropy), které znala již antická rétorika (*ornatus facilis* – zvuková podoba slova, *difficilis* – význam slova), jejich popis a druhy podávaly rétorické příručky
  - a) *ornatus facilis*: aliterace – po sobě jdoucí slova začínají stejně, *regnum rege ruente ruit*; paronomasie neboli *adnominatio* – hromadění slov se stejně znějící skupinou hlásek, *affectum ad effectum perducam*; chiasmus – postavení slov křížem, často se tak zdůrazňuje protiklad, *labuntur facilius et difficilium emendantur*; determinace – každé substantivum je blíže určeno adjektivem, *cuius tibi conversatio utilis, amicitia stabilis, exhortatio necessaria, fides vera ... esse videbantur*; derivace – opakování téhož kmene, *videre videor*; *repetitio* neboli anafora – opakování téhož slova na začátku každé skupiny slov, v poezii na začátku verše, pokud je to na konci skupiny slov, označuje se jako epifora

- b) *ornatus difficilis*: oxymoron – substantivum stojí v rozporu s adjektivem, které ho určuje, veřejné tajemství, *cum ratione insanit*; personifikace (abstraktům či věcem se připisuje lidské jednání); metonymie – přenesení názvu na základě věcné souvislosti, slovo je určeno jiným slovem, které s ním ale nějak souvisí, např. *consilio divino* = *deus*, sníst celý talíř, číst Haška; *contrarietas* – určitý zastřešující pojem (který však nemusí být vždy zmíněn) se člení na dvě protichůdné části, *quorum michi nulla obfuerunt, profuerunt universa*; gradatio – *que de cadavere in putredinem, de putredine in vermes, de vermibus in pulverem, de pulvere in nichilum redigetur*; synekdocha, *intellectio* – pojmenování celku podle jeho části nebo naopak pojmenování části podle celku, *pars pro toto, totum pro parte* (vrátit se do školních lavic = do školy, nepřišla ani noha, je to vlastně druh metonymie); metafora = přenášení významu na základě vnější podobnosti týkající se tvaru, barvy, umístění, rozsahu, funkce, tato podobnost nemusí být podstatná, ale je nápadná, je to v podstatě zkrácené, zhuštěné přirovnání, které je natolik zkoncentrované, že samo zanikne, ale je jasné, na čem je založeno: *quam consolationis medicinam admittam*, moře lidí; u různých metafor a přirovnání je těžké posoudit, do jaké míry autor chtěl vytvořit nějakou novou metaforu, do jaké míry vůbec o metaforu usiloval a zda ji vůbec čtenář jako metaforu vnímal – záleželo totiž na jazykových zvyklostech, některé metafory nemusejí být hledané, ale prostě autora napadaly, protože se jimi taková skutečnost běžně vyjadřovala – potom ani čtenář nemusel v metafoře vidět vědomě vytvořenou ozdobu
2. důležitým znakem středověké prózy je rým (*rimus, similiter cadens, similiter desinens*), který se uplatňoval i v antice (na rozdíl od pozie), říká se mu gorgiovské homoioteleuton podle řečníka Gorgii (Gorgias), v antické literatuře je oblíben především od stříbrného období a potom u křesť. autorů (ve středov. běžně v historiografii, kázáních, ale daleko častěji se užíval *cursus*), opět je těžké stanovit, kdy byl použit vědomě (to platí i o *cursu*), protože slovesa se stejnou koncovkou na konci určitých větných úseků nemusela být záměrem autora; v případě, že se rým užívá opravdu často, mluvíme o rýmované próze, ne vždy se ale jedná o čistý víceslabičný rým, může to být jen asonance či rým jednoslabičný
3. *cursus* (jinak také *cadentia*) – rytmické zakončení u kól či na konci celé věty, v antice oblíbený opět především ve stoletích po n. l., dochází u něho k vědomému střídání určitého počtu nepřízvučných slabik se slabikami přízvučnými, důležitá jsou poslední dvě slova ve větě, to poslední bývá tři nebo čtyřslabičné; ve středov. může pomoci při datování památky, při určení autorství, ve Francii byl velice oblíbený *cursus velox*, v Německu zase spíše *cursus planus*, jejich obliba se ale nemění jen podle zemí, ale také podle doby; v roce 1088 provedl papež Urban II. reformu stylu listin, vydávaných v jeho kanceláři, aby pozvedl jejich úroveň, od té doby se *cursus* v papežských listinách označuje jako *cursus leoninus* (pojmenován podle papeže Lva Velikého z 5. stol., spadaly pod něho

všechny základní typy cursu, spočíval v tom, že na konci vět se užíval především *cursus velox*, na konci kól se užíval především *cursus tardus*) – ofotit podle skript a zkusit s nimi najít v Kosmovi, o druzích cursu se pojednávalo v příručkách *artes dictaminis*

4. próza může být pro oživení přímo prokládána verši – prozimetrum (Boethius, Kosmova kronika, Zbraslavská kronika), ale mohou existovat i díla, která se označují jako *opus geminatum* – zde se také střídá próza a verše, ale zpracovává se vždy totéž téma – tj. to, o čem se pojednává v próze je potom zapsáno stručněji i ve verších

Prozodie

V poezii se ve středověku uplatňují tři různé prozodické systémy, podle nichž se rozlišuje: poezie metrická, přízvučná (rytmická), poezie rytmo-metrická. Více si středověk vážil poezie metrické než rytmické, pro metrickou se užívalo termínu *carmina* nebo *metra*, pro přízvučnou spíše *rithmi*.

1. poezie metrická (časoměrná) – neznali správně přirozené délky slabik ani přesná antická pravidla pro výstavbu takových veršů, takže spíše napodobovali spád verše, tak jak ho měli naposlouchaný z četby antických autorů (tzv. Scheinprosodie), nejvíce se užíval hexametru a elegické distichon, jiné rozměry jsou poměrně vzácné. Chyby v přirozených délkách jsou uvedeny ve skriptech.
2. rytmická poezie – má dva hlavní znaky, přízvuk a rým, důležitý je počet slabik ve verši a umístění přízvuku na konci verše (v tzv. klauzulích, důležité je, zda verš končí na oxytonon, paroxytonon, proparoxytonon, podle toho se potom udává struktura přízvučného verše tak, že se napíše celkový počet slabik a užije se zkratka o, p, pp. Nejužívanějším typem verše je verš vagantský 7pp a 6p, čtyři takové verše tvoří vagantskou strofu. Rým na koncích verše mívá různou úroveň, někdy se objevuje pouhá asonance (tj. tzv. nečistý rým), jindy zase velice kvalitní rýmy. Další velice oblíbenou formou je strofa *stabat mater* (2x 8p a 7pp) či strofa *Dies irae* (3x 8p):

Dies irae, dies illa
solvet saeculum in favilla
teste David cum Sibylla.

3. poezie rytmo-metrická – je kombinací obou prozodií, *metra* (především hexametru) jsou doplňována o rýmy, mohou přitom vznikat nejrůznější kombinace (leonini, cruciferi, caudati, collaterales, unisoni).

Další typy:

trinini salientes: *O monachi/, vestri stomachi/ sunt amphora Bacchi*

(2. a 4. přízvuk ve verši se rýmuje s koncem, v několika po sobě jdoucích verších potom mohou ještě vznikat různé kombinace);

tripertiti dactylīci: *Hora novissima/ , tempora pessima / sunt, vigilemus,*
ecce minaciter/ , imminet arbiter / ille supremus.

(rýmuje se 2. a 4. přízvuk v po sobě jdoucích verších, konec má jiný rým, který odpovídá koncům ostatních veršů)

versus serpenti: *Ave, porta poli, noli te claudere mota*

vota tibi grata / data suscipe, dirige mentem
entem ...

RUKOPISNÁ SPECIFIKA STŘEDOLATINSKÝCH TEXTŮ Z POHLEDU JAZYKA

Badatelé zabývající se středověkem mají k dispozici pouze ta nejdůležitější středověká díla v moderních edicích. Řada děl je dochována v lepším případě ve starých tiscích (tisky od r. 1500), v horším případě jsou k dispozici pouze středověké rukopisy. Jedním z důležitých úkolů mediévistiky je zpřístupňovat rukopisné texty badatelům z jiných oborů, kteří rukopisy číst neumějí. Středověké písemnictví je dochováno v knihovnách, archivech, muzeích, a to převážně ve formě rukopisů, dále také ve starých tiscích. Rukopisy jsou dnes zpravidla uloženy někde úplně jinde, než kde vznikly. Žádná středověká knihovna se nedochovala jako celek, je potřeba je rekonstruovat z nejrůznějších zmínek.

V původní podobě, v autografech, se díla dochovala jen zřídka. K dispozici bývají více či méně kvalitní opisy. Pokud existuje více opisů, můžeme se pokusit na základě jejich kolace dát dílo do pravděpodobné původní podoby. Musíme si být ale vědomi toho, že se nám dochoval pouhý zlomek, který o původní podobě díla nemusí vůbec objektivně vypovídat. Každý rukopis obsahuje chyby, další písař chyby buď opsal a mnohdy přidal své další, když si chyb všiml, snažil se je opravit. V každém rukopisu se tedy můžeme setkat s trochu odlišným zněním. Běžné písařské chyby vznikaly z nepozornosti, záleželo na únavě písaře: mohl vynechat řádek nebo i delší úsek textu, napsat některé slovo dvakrát, zapomenout zkratku. Chyby vznikaly také z neznalosti slov, která písař opisoval. Mohl je špatně přečíst a napsat potom zcela jiné slovo, které se např. podobně zkracuje. Ze snahy stanovit text literárního díla tak, aby tento text byl co nejbližší předloze originálu, vznikla filologická disciplína nazvaný textová kritika.

Nižší textová kritika se zaměřuje na vlastní text s cílem ho vydat podle dochovaných pozdějších opisů, a to pokud možno v té podobě, v jaké dílo vytvořil autor (musí text zbavit pozdějších dodatků, rozpoznat, co je správné apod.). Vyšší textová kritika zkoumá pravost dochovaného díla, zjišťuje, kdy a kde dílo vzniklo, o jaké prameny se opírá, jaké vlivy ovlivnily jeho stavbu, jaké myšlenkové proudy se v něm odrážejí – tj. vede ke komplexní analýze dochovaného díla, která může vést k lepšímu poznání autora a jeho díla.

Od klasické normy se středolatinští texty samozřejmě více či méně odlišují; tyto změny můžeme nejlépe definovat jako odchylky v hláskosloví (potažmo v grafice), v morfologii, v syntaxi a v lexiku. Důležitý je zejména fakt, že vliv na podobu grafického zápisu měla především výslovnost latiny proměňující se v závislosti na geografické poloze autorů a opisovačů literárních památek. Jinak vyslovoval totéž slovo Čech, jinak Španěl nebo Ital. Z nejrozšířenějších případů ortografických zvláštností středolatinšských textů je možno zmínit následující:

Celoevropská specifika:

u/v/w – jak pro samohlásku „u“, tak pro souhlásku „v“ se vyskytuje v antických pramenech týž grafém. Ve středověku se již zápis jednotlivých hlásek odlišuje, avšak dosti nedůsledně. V rukopisných pozůstatcích můžeme nalézt jak „unde“ tak „vnde“. Zvláštní případ tvoří slova, v nichž se vyskytuje „u“ a „v“ vedle sebe. Při jejich zápisu docházelo pak k jejich propojení a tím ke vzniku grafému „w“ (*wlt* = vult) . „W“ může však zastupovat též samohlásku „u“ (*ewangelium*)

i/j – oba tyto symboly v textu zastupují sobě odpovídající fonémy „i“ a „j“. Stejně jako v případě V nemělo ve starověku ani J svůj zvláštní znak, a obdobně jako v předchozím případě i tady docházelo ve středověku k záměnám. J bylo zapisováno obojím způsobem (tedy jak „i“ tak „j“, zejména na začátku slova), k záměně „i“ za „j“ však docházelo pouze na konci slova, kde se vyskytovalo více „i“ za sebou → *filij* (filii), *viiij* (VIII) S písmenem „i“ souvisí i jeho záměna s „y“ v některých slovech → *lira* (klas. lyra)

ae/oe → e/ē – výslovnost těchto dvojhlásek se postupem času z klasického *aj*, *oj* změnila v univerzální dlouhé é. To bylo reflektováno i v písmu zjednodušením těchto dvojhlásek v prosté „e“, nebo „ē“ (s tzv. cedillou) → *letus* (laetus), *celum* (coelum)

ti → ci – typické pro středověkou latinu je též změkčení hlásky „t“ před měkkým „i“. V textu se to odráží v případě, že za slabikou „ti“ následuje samohláska (např. *racio*). Výjimka nastává, pokud „ti“ následuje po písmenu „s“ a „x“ (*mixtio* tedy ve středověké latině změně nepodléhá).

Lokální specifika:

Následující změny v pravopise již nejsou společné celému evropskému prostoru, ale vyskytují se (opět v závislosti na výslovnostních zvyklostech) ve větší míře pouze v určitých oblastech. Patří sem:

zdvojování/zjednodušování – zjednodušování jde o fenomén především italský (*asumpti* = assumpti) V případě anglické latiny dochází po vzoru tehdejší angličtiny ke zdvojení souhlásek tam, kde jim předchází krátká samohláska. Často se setkáváme s více verzemi ortografie slov (*stillus* – *stilus* – *stylus*). Sem lze zařadit též stahování samohlásek v jednu, třeba ve slově *equs* (=equus), resp. Stažení a následné zdloužení sousedících *i*. Tak od konce 12. století byla vyslovována slova *hiis* a *diis* jako *hīs* a *dīs*. Gramatická pravidla však v těchto případech nařizovala držet se zápisu zdvojeného *i*, i když výslovnost byla jiná (dokládá nám to poezie, kde metrum vyžaduje čist dlouhé *í* namísto dvou krátkých).

vkládání „p“ po písmenu „m“ – v jazycích, které vyslovují hlásku „m“ explozivně, vloudilo se za ně písmeno „p“ (*dampnum* = *damnum*, *ympnus*=*hymnus*)

nosové η - za doklad tohoto fonému je v obou zdrojových publikacích shodně pokládáno vkládání či vypuštění souhlásek skupiny „ng“ (italské *innis* či anglické *ingnis* namísto *ignis*, *lingnum* místo *lignum*, *singnum* místo *signum*)

Španělština má jako své nepříjemné specifikum záměnu **b** a **v**, což dokáže být u koncovek – *avit/-abit* velmi matoucí.

s → x – Francouzština si v grafice některých slov pohrála s písmeny „s“ a „x“, které ráda prohazuje (*melox*=*melos*, *iusta*=*iuxta*)

Sykavky celkově byly pro středověkou výslovnost v oblastech, užívajících k dorozumívání románské jazyky, matoucí. Např. slova s „s“ předcházejícím samohlásky „e“ či „i“ nacházíme zapisovaná s „c“ (*cessio* = *sessio*, *cilicium*= *silicium*). Ve skupině „sc“ se často „c“ vypouštělo. Sousedící „(x)st“ mělo tendenci se zkracovat vypuštěním **x** nebo **s** (*esto/exto*=*exsto*).

Časté záměny se týkají též písmen **c**, **k**, **ch**, **q**. Zejména **c** před „a“, „o“ a „u“ získává na důraze, tvrdosti a podle toho na sebe bere i grafickou podobu (*charus*, *karissimi*). **C** vedle **t** ve slovech jako *auctor*, *arctus* mizí.

Méně frekventované, avšak přesto hodné zmínky, jsou záměny grafému „ph“, odkazujícího na řecké písmeno φ, za grafém **f**, či skupiny souhlásek „di“ (např. ve slovech *diabolus*, *dieta*) za **z**.

Nejdůležitější ortografické změny týkající se děl z bohemikálního prostředí se objevují u grafémů **h** a **g**:

g – již ve vulgární latině docházelo k jeho změkčování, což nakonec vedlo před samohláskami **e** a **i** až k jeho splynutí se zvukem, značeným grafémem **j**. Před **a**, **o**, **u** si ponechávalo svůj ražený zvuk, ačkoliv za původní byla středověkými gramatiky považována právě ona měkká výslovnost (jak o tom ostatně píše Parisius z Alteda). To mj. odůvodňuje skutečnost, že na našem území až do r. 1842 nalézáme v písemných pramenech před předními samohláskami namísto **j** grafém **g**.

h – grafém **h** představuje nejsložitější problém, příčina je podle německého lingvisty Seelmana v tom, že za grafémem **h** se ve většině jazyků neskrýval samostatný foném, ale toto písmeno pouze značilo důraznější aspiraci počátečního vokálu (něco jako přídech v řečtině). Proto dochází ve středověku k tak častým výpadkům písmene „h“ na začátku slov tam, kde jeho přítomnost nebyla jednoznačná (jako např. u slova *hic*). Vše záviselo na tom, jak důrazně či nedůrazně bude „h“ vysloveno. Nejvíce kolísá jeho zápis před zadopatrovými hláskami **a**, **o**, **u**. Český jazyk, jelikož foném „h“ obsahuje, nebyl na jeho výpadky z grafického zápisu tak náchylný, leč vlivem hojného přejímání slov ze zahraničí k jeho eliminaci docházelo také (krásný případ je například u latinského slova *horologium* → *orlojum* → *orloj*) Právě proto, že **h** u nás mělo zvukovou hodnotu, nesetkáváme se s dalším fenoménem výskytu **h**, a sice s tzv. vsuvným **h**. To se objevuje zejm. v rukopisech italské a

německé provenience tam, kde nemělo dojít ke spojení vedle sebe stojících samohlásek (za všechny uvádím příklad *cohiere/cohere* = *coiere*). V češtině funguje tzv. „ráz“, který ve výslovnosti splývání zamezoval, a vsuvné *h* tudíž nebylo potřeba (nanejvýš před *i* se objevovalo *j/g*, které tam při vyřčení zní). Naopak spíše dělalo našim opisovačům problémy, neboť slovům s *h* nerozuměli, majíc zmíněný symbol za plnohodnotnou hlásku.

H hraje svoji epizodní roli ještě ve zkratce **IHS**, rozepisované – jak víme – jako *Ihesus/Iesus*. Pravděpodobně jde o relikv z řeckého zápisu $\text{IH}\Sigma\text{OY}\Sigma$, kde *H* značí *étu*. Anežka Vidmanová však přichází s tezí, že toto *H* se uchovalo právě jako výše zmíněné vsuvné *h* mezi „*i*“ a „*e*“.